

‘ગઝલ’ એટલે શું?

‘ગઝલ’ અરબીભાષાનો શબ્દ છે પણ ફારસી (પર્શિયન અર્થાત્ ઈરાની) કાવ્યપ્રકાર છે. શબ્દકોષ પ્રમાણે ગઝલનો અર્થ છે - ‘પ્રિયપાત્ર સાથે કરાતી વાતચીત’ કે ‘પ્રિયપાત્ર સાથે થતો સંવાદ’. અહીં ‘પ્રિયપાત્ર’ શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં નથી. પ્રિયપાત્ર કોઈપણ હોઈ શકે. કોઈના માટે પ્રિયપાત્ર તેની પ્રેયસી કે પ્રીતમ હોઈ શકે તો કોઈને ઈશ્વર કે અલ્લાહ પ્રિય હોઈ શકે. કોઈને મિત્ર પ્રિય હોઈ શકે તો કોઈને માટે મા પ્રિયતમ હોઈ શકે તો ક્યારેક પોતાની જાત સાથેનો સંવાદ પણ હોઈ શકે.

‘માનવીય અને ઈશ્વરીય સંબંધોનો કોઈ ત્રીજા જ પરિમાણમાં (ઈદમ્ તૃતીયમ્!) કરાતો ઉત્કંઠા અને આશ્ચર્ય-સભર સંવાદ’ એટલે ગઝલ. સરળ ભાષામાં કહીએ તો ‘માનવામાં મુશ્કેલ લાગતી કોઈ વાતનું તર્કબદ્ધ દલીલથી સાંભળનારનું નિર્વિવાદ સમર્થન કરાવી લેવાની કળા’ એટલે ગઝલ. સીધી અને સપાટ-બયાની (વાતચીત) એ ગઝલ બનતી નથી. મનફાવે તેમ વાતચીત કરવી એટલે ગઝલ નહીં પરંતુ એક ચોક્કસ બંધારણમાં રહીને બોલચાલની ભાષામાં પ્રિયજન સાથે સંવાદ કરવો તેને ‘ગઝલ કહેવી’ એમ કહેવાય. અર્થાત્ ‘પ્રિયજન સાથેની કાવ્યાત્મક વાતચીત’ એટલે ગઝલ એમ કહી શકાય. યાદ રહે; ગઝલ ગમે તેટલી કાવ્યાત્મક હોય તો પણ તેનું પ્રાણતત્વ છે ‘વાતચીત’. ‘વાતચીત’ કે ‘સંવાદ’ ગઝલનું મૂળ તત્વ છે. આવી વાતચીત જો ‘પ્રેમસભર વાતચીત’ હોય તો ‘સોનામાં સુગંધ’ ભળે.

જો કે આજની ગઝલ પ્રિયપાત્ર સાથેનો સંવાદ માત્ર રહી નથી. કાલાંતરે ગઝલનું ફલક વિસ્તાર પામ્યું છે. તેમાં વિવિધ માનવીય સંવેદનો અને પ્રવર્તમાન સમસ્યાઓ સાથેની નિસ્બત ઝીલાઈ છે. આગળ જણાવ્યું તેમ આ સંવાદ પ્રિયતમા સાથેનો હોઈ શકે અથવા ઈશ્વર સાથેનો પણ હોઈ શકે.

માનવીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિને ગઝલની ભાષામાં ઈશકે મિઝાજી (ઈસ્ક-૯-મિઝાજી) કહે છે. ઈશ્વરીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિને ગઝલની ભાષામાં ઈશકે હકીકી (ઈસ્ક-૯-હકીકી) કહે છે.

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

ગઝલનાં મૂળ અરબસ્તાનમાં છે. ગઝલ અરબસ્તાનથી વાયા ઈરાન હિન્દુસ્તાનમાં આવી. અરબી ભાષામાં અમીરો માટે કસીદા લખાતા અને ગવાતા. ‘કસીદા’ એટલે એક પ્રકારનું પ્રશસ્તિ કાવ્ય. અમીરો અને શાહોને ખુશ કરીને તેમની પાસેથી ઇનામ મેળવવાના એક સાધન તરીકે કસીદા લખાતા. આ પ્રકાર આપણા દેશમાં પણ સદીઓથી પ્રચલિત હતો. ગુજરાતી ભાષામાં ભાટ-ચારણો રાજાને ખુશ કરવા તેમની યશગાથા વણી લઈને (ન હોય તો ઊભી કરીને) પ્રશસ્તિગાન રજૂ કરતા તે જ રીતે મરાઠીભાષામાં ‘શાહીર’ (ભાટ) શ્રીમંત કે મહારાજાની સ્તુતિ કરવા શૌર્યરસથી ભરપૂર ‘પોવાડા’ રચતા અને ગાતા. તેવો જ અરબસ્તાનનો એક કાવ્યપ્રકાર છે ‘કસીદા’. આ કસીદામાંથી જ ગઝલનો ઉદ્ભવ થયો. કેવી રીતે થયો તે આગળ જોઈશું.

ગઝલ ઈરાનથી આવી એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે વાસ્તવમાં ઈરાનના કયા સ્થળનો આપણે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ? આપણે કયા ઈરાન (પર્શિયા)ની વાત કરીએ છીએ? યાદ રહે, તે આજના નકશામાં સમેટાઈને રહી ગયેલું ઈરાન નહોતું. તત્કાલીન ઈરાનની વિગત જાણવા આપણે ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરવું પડે.

ઈ.સ. છઠ્ઠી સદી પૂર્વે સેસાનીદ વંશનો સુવર્ણકાળ હતો. પર્શિયન સામ્રાજ્ય દૂર સુધી ફેલાયેલું હતું. હાલના નકશા પ્રમાણે કાળાસમુદ્ર (Black Sea)ના પૂર્વ ભાગથી શરૂ કરી તુર્કી, ઉત્તરી ઇજિપ્ત, ઈરાક, ઈરાન, તુર્કમેનિસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન, તઝાકિસ્તાન, ચીનનો દક્ષિણ-પશ્ચિમી ભાગ, અફઘાનિસ્તાન, યુનાઈટેડ-અરબ, ઓમાન, પાકિસ્તાન અને ઉત્તરી હિન્દુસ્તાનનો થોડોક ભાગ પર્શિયન સામ્રાજ્યમાં સામેલ હતા. (૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં ઈરાને તેનો ઘણોખરો ભાગ ગુમાવ્યો અને ત્યારબાદ હાલનું ઈરાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું.)

છઠ્ઠી સદીમાં આરબ મુસ્લિમો પર્શિયા પર આક્રમણ કરી એક પછી એક પ્રદેશો જીતતા ગયા. અને ઈ.સ. ૬૫૧ સુધીમાં આરબોએ (ખલીફા ઉમરે) પર્શિયા(ઈરાન)પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવી લીધો, સેસાનિયન

સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો અને મુસ્લિમ શાસન સ્થાપ્યું. જરથુષ્ટ્રધર્મ સંકટમાં મૂકાતાં નવમી અને દસમી સદીમાં કેટલાંક પરશિયન (ફારસી એટલે કે પારસી) સમુદ્ર માર્ગે હિન્દુસ્તાન (સિંધ અને સંજાણ) આવ્યા. આમ હિન્દુસ્તાનમાં ગઝલ અને પારસીઓ બંને પરશિયા (ઈરાન)ની દેન છે.

ત્યારબાદ બીજા બસો વર્ષ સુધી (૯મી સદી) મુસ્લિમ અને ઈરાની પ્રજા વચ્ચે સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ રહ્યો. એ રીતે કસીદા અરબસ્તાનથી ઈરાન પહોંચ્યા. અરબોના સાંસ્કૃતિક આક્રમણ અને પ્રભાવને કારણે ઈરાનમાં કસીદાનું ચલણ ચાલુ રહ્યું. જેને કારણે ઈરાની કવિઓ ફારસીભાષામાં અરબી છંદોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા.

આમ વર્ષો સુધી અરબસ્તાનનું કસીદાનું સ્વરૂપ ફારસી (Persian) ભાષામાં ખેડાતું રહ્યું. કસીદા(પ્રશસ્તિકાવ્ય)નું સ્વરૂપ ચાર ભાગમાં (ચરણમાં) વહેંચાયેલું હોય છે. કસીદાના ચારમાંના એક ભાગમાં ગઝલનું સ્વરૂપ આકારાયું.

ગઝલનો પિતામહ: મહંમદ રુદકી આદી:

નવમી સદીમાં તત્કાલીન ઉત્તર-પૂર્વી ઈરાનના રુદકી શહેર (હાલના તઝાકીસ્તાનનું પંજાકેન્ટ) ના કવિ મોહમ્મદ 'રુદકી' આદીને કસીદાના ચાર ચરણ પૈકી પ્રથમ ચરણ (couplets)માં - જેમાં પ્રેમિકાના સૌન્દર્ય કે તેની ભરપૂર યુવાની વિષે વર્ણન કરવામાં આવતું - કાવ્યના નવા સ્વરૂપની શક્યતા દેખાઈ. તેમણે તે ચરણને અલગ તારવી નવું કાવ્ય સ્વરૂપ આપ્યું જે પાછળથી 'ગઝલ' તરીકે ઓળખાયું. કાલાંતરે ઈરાનમાં ગઝલને એક ચોક્કસ આકાર મળ્યો. એટલે કે ગઝલનો જન્મ તત્કાલીન પરશિયામાં (એટલે કે હાલના તઝાકીસ્તાનમાં) થયો એમ કહી શકાય.

રુદકી આદીને પરશિયન ભાષાનો આદ્યકવિ ગણવામાં આવે છે. તેની ૧૧૦૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે તઝાકિસ્તાન અને ઈરાનની સરકારે રુદકી આદીની ટપાલ ટીકીટ બહાર પાડેલી. તેમની આશરે ૧,૩૦,૦૦૦ (એક લાખ ત્રીસ હજાર) રચનાઓ પૈકી હાલ માત્ર બાવન રચનાઓ (કસીદા, ગઝલ અને રુબાઈ મળીને) પ્રાપ્ય છે.

પરશિયન ગઝલનો સંવર્ધક અને પ્રસારક: હાફિઝ 'શિરાઝી'

સદીઓ પછી (ઈ.સ. ૧૩૨૫-૧૩૯૦) ઈરાનમાં ખ્વાજા 'હાફિઝ-એ-શિરાઝી'એ ગઝલનો વિસ્તાર કર્યો અને ગઝલને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ કર્યું. આમ 'ગઝલ' અરબસ્તાનથી તઝાકિસ્તાન અને ત્યાંથી હાલના ઈરાન (શિરાઝ) અને ત્યાર બાદ હિન્દુસ્તાન પહોંચી.

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

હાફિઝ ‘શિરાઝી’ નું મૂળ નામ ખ્વાજા શમ્સુદ્દીન મોહંમદ હતું. શિરાઝ (હાલના) ઈરાનનું સંસ્કૃતિક પાટનગર છે. શિરાઝમાં જન્મેલા હોવાને કારણે પોતાનું તખલ્લુસ ‘હાફિઝ-એ-શિરાઝી’ રાખ્યું. શિરાઝને ‘કવિઓનું શહેર’ પણ કહેવામાં આવે છે. આજે પણ ઈરાનીઓના હૃદયમાં ‘હાફિઝ શિરાઝી’ની ગઝલો અકબંધ જોવા મળે છે. હાફિઝનું સાહિત્ય ઈરાનમાં ઘેરેઘેર જોવા મળે છે. એના મૃત્યુના સાતસો વર્ષ બાદ પણ ઈરાનમાં ૧૨ ઓક્ટોબર ‘હાફિઝ-દિવસ’ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. હાફિઝ ‘શિરાઝી’ની કબર હાલના ઈરાનના ‘શિરાઝ’ શહેરમાં આવેલી છે.

હાફિઝ ‘શિરાઝી’ મહાન ચિંતક, બાહોશ અને હાજરજવાબી હતો. તેના વિશેની એક દંતકથા રોચક અને મજાની છે. તત્કાલીન ઈરાનમાં તૈમૂરલંગનું શાસન હતું. સમરકંદ રાજધાની હતી અને બુખારા ખૂબસૂરત શહેર હતું. (આજે આ બંને શહેરો ઉઝબેકિસ્તાનમાં છે). કોઈએ આવીને બાદશાહ તૈમૂરલંગને સમાચાર આપ્યા કે હાફિઝ શિરાઝી નામના કવિએ એની પ્રિયતમાના ગાલ પરના તલ ઉપર ફિદા થઈને સમરકંદ અને બુખારા ન્યોછાવર કરી દેવાની વાત કરી છે. તૈમૂરલંગ ફૂર રાજા હતો તેણે હાફિઝ શિરાઝીને રાજદરબારમાં હાજર થવાનું ફરમાન કર્યું. બાદશાહ તૈમૂરલંગે હાફિઝને પૂછ્યું; “તે તારી પ્રિયતમાના તલ ઉપર સમરકંદ અને બુખારા ન્યોછાવર કરી દીધાં એ વાત સાચી છે?” ત્યારે કોઈપણ જાતના ડર વગર હાફિઝે કહ્યું કે “બાદશાહ સલામત, વાત બિલકુલ સાચી છે. આવી ઉદાર સખાવતોને કારણે જ તો હું જીવનમાં ગરીબ રહી ગયો છું.” તેનો હાજર-જવાબ સાંભળી તૈમૂર ખુશ થયો અને શાયર હાફિઝને સન્માન સાથે મુક્ત કર્યો.

● હિંદુસ્તાનમાં પરિચય ગઝલનું આગમન:

રુદકી આદી પછી ૪૦૦ વર્ષ બાદ સુફી સંત અમીર ખુસરોએ (ઈ.સ. ૧૨૫૩- ૧૩૨૪) એ ફારસી ઉપરાંત ફારસી અને હિન્દી ખડીબોલી મિશ્રિત (એટલે કે એક ‘મિસરો ફારસીમાં અને બીજો મિસરો હિન્દી ખડીબોલીમાં) ગઝલો આપી. કહેવાય છે કે આજની ગઝલની એ પ્રારંભિક અવસ્થા હતી. જેના કારણે અમીર ખુસરો ભારતમાં ઉર્દૂના આદ્યકવિ કહેવાયા. તેમનું મૂળનામ ‘અબ્દુલ હસન યામીનુદ્દીન ખુસરો’ હતું. (તેમને ‘કવ્વાલીના પિતામહ’ પણ કહેવામાં આવે છે).

એમના પછી (ઈ.સ. ૧૩૨૫-૧૩૯૦) ખ્વાજા ‘હાફિઝ-એ-શિરાઝી’એ ઈરાનમાં પરિચય ગઝલની મશાલ સળગતી રાખી. તત્કાલીન સમયમાં ફારસી ભાષાનું કેટલું વર્યસ્વ હતું તે આપણને આ કહેવત દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

“हाथ कंगन को आरसी क्या?
पढ़े लिखों को फ़ारसी क्या?”

हिंदुस्तानમાં ઉર્દૂ ગઝલનો પ્રારંભ:

ખરા અર્થમાં ઉર્દૂ સાહિત્યની શરૂઆત ભારતમાં ‘બાબા-એ-રેખ્તા’ ‘વલી’ ગુજરાતીથી (૧૬૬૭-૧૭૦૭) થઈ એમ કહેવાય છે. એમનું મૂળ નામ ‘શમ્મુદ્દીન મોહમ્મદ વલી’ હોવાનું કહેવાય છે. વલી ગુજરાતી જેમને ‘વલી દક્કની’ પણ કહેતાં - તેઓ અમદાવાદના હતા. આ ઉર્દૂ બોલી ‘રેખ્તા’માંથી ગઝલ ગુજરાતીમાં આવી. (રેખ્ત: = ઉર્દૂ કાવ્ય)

● ગુજરાતી ગઝલની શરૂઆત:

નડિયાદમાં જન્મેલા બાલાશંકર કંથારિયાએ ફારસીની છત્રછાયામાં પાંગરેલી ગુજરાતી ગઝલને (૧૮૫૮-૧૮૯૮) પોતાનું કહી શકાય તેવું સ્વરૂપ આપ્યું. એ કારણસર ગુજરાતી ગઝલનો આરંભ બાલાશંકર કંથારિયાથી થયો એમ કહી શકાય. ‘ગઝલ-વિવક્ષા’ માં ડૉ. રશીદ મીરે બાલાશંકરને ગુજરાતી ગઝલના ‘હાફિઝ’ કહ્યા છે.

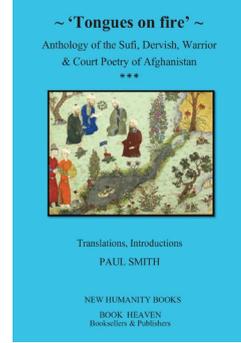
● ગઝલનું ગુજરાતીકરણ:

ચાર ધોરણ સુધી ભણેલા ખોજા હરજી લવજી દામાણી - (૧૮૯૨-૧૯૬૨) ‘શયદા’એ ગઝલનું ગુજરાતીકરણ કર્યું એવું વિધાન રામપ્રસાદ બક્ષીએ કર્યું છે. ગઝલની સાથે ટૂંકી વાર્તા અને નાટકમાં પણ તેમણે કલમ ચલાવી.

● ગુજરાતી ગઝલનું આધુનિકીકરણ:

૧૮-મે-૧૯૩૬ના રોજ અમદાવાદમાં જન્મેલા ફરીદ મહમ્મદ ગુલામનબી મન્સુરી ઉર્દૂ ‘આદિલ’ મન્સુરીએ ગુજરાતી ગઝલનું

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

‘Tongues on Fire’

(anthology of Sufi, Derwish, Warrior and court poetry of Afghanistan)

પુસ્તકમાં પૌલ સ્મિથ લખે છે કે:

“ઘણાંનું માનવું છે કે ઈસ્લામ આવ્યો તે પૂર્વે પર્શિયામાં રાજદરબારમાં ગઝલ ગવાતી હતી, પરંતુ આ સાબિત કરવા માટે એકપણ ગઝલ શેષ રહી નહીં. તે વખતે ભાટ લોકો ગઝલ ગાતા હશે અને વર્ષો બાદ પછીની પેઢી સુધી ગઝલનું આ સ્વરૂપ પહોંચ્યું હશે એવી શક્યતા પણ છે.”

અને એમ પણ લખ્યું કે...

“કેટલાંક વિદ્વાનો માને છે કે ગઝલ અરબીના કર્સીદા નામના કાવ્ય-પ્રકારમાંથી આવી છે. કર્સીદાના પ્રથમ ચરણમાં થોડાંક ફેરફાર કરીને કાવ્ય પ્રકાર જન્મ્યો તે ગઝલ તરીકે ઓળખાયો.”

આમ આગળ જણાવેલી અને પૌલ સ્મિથ બંનેની થીયરીમાંથી ‘કર્સીદામાંથી ગઝલ ઉદ્ભવી’ એવો સામાન્ય સૂર પ્રગટે છે માટે તેને સત્ય માનીને આગળ વધવું જોઈએ.

આધુનિકીકરણ કર્યું. તે શરૂઆતમાં હિન્દી-ઉર્દૂમાં ગઝલ કહેતા. ત્યારબાદ ગુજરાતીમાં ગઝલ કહેવી શરૂ કરી. ૬-૧૧-૨૦૦૮ના રોજ અમેરિકામાં ન્યુ-જર્સીમાં એમણે દેહ છોડ્યો. ગઝલની સાથે સાથે તેમણે અછાંદસ, નાટક અને કેલિગ્રાફીમાં સફળ રીતે હાથ અજમાવેલો.

● હિન્દુસ્તાનમાં મુશાયરાની શરૂઆત:

છેલ્લા મુગલ શહેનશાહ બહાદુરશાહ ઝફર (ઈ.સ. ૧૭૭૫-૧૮૬૨) પોતે અરબી શાયર હતા. ભારતના આજના મુશાયરાનું સ્વરૂપ બહાદુરશાહ ઝફરને કારણે અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

મૂળ અરબી શબ્દ ‘મુશાયરહ’નો અર્થ છે: ‘જ્ઞાનીઓની સભા’.

તેમના દ્વારા યોજાતા મુશાયરાને ‘મીર’, ‘ગાલિબ’, ‘મોમીન’ અને ‘દાગ’ જેવા શાયરોની હાજરી જ જ્ઞાનીઓની સભાનો દરજ્જો આપતી. રાજ-દરબારથી જન-સામાન્ય સુધી પહોંચવામાં મુશાયરાને ઘણાં વર્ષો લાગ્યા.

૧૯૩૦માં ગુજરાતમાં સુરત પાસેના રાંદેરમાં ‘મુસ્લિમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ’ની સ્થાપના થઈ અને સુરત પાસે રાંદેરમાં પહેલો ગુજરાતી મુશાયરો યોજાયો. આ કારણે રાન્દેરને ગુજરાતી ‘મુશાયરાના મક્કા’નું સ્થાન મળ્યું.

ત્યારબાદ સુરત અને અમદાવાદમાં મુશાયરા યોજાવા લાગ્યા.

ઉપર જણાવેલ ઇતિહાસના આધારે આજે એમ કહી શકાય કે...

- ફારસી ગઝલોની પરંપરા આશરે ૧૦૦૦ વર્ષથી છે.
- ઉર્દૂ ગઝલની પરંપરા આશરે ૩૫૦ વર્ષથી છે.
- ગુજરાતી ગઝલની પરંપરા આશરે ૧૫૦ વર્ષથી રહી છે.

● પ્રથમ ગુજરાતી ગઝલકાર:

ગુજરાતી ગઝલનો આરંભ બાલાશંકર કંથારિયાથી થયો, પરંતુ એક રસપ્રદ વાત એવી છે કે સૌથી પહેલો ગુજરાતી ગઝલકાર ગુજરાતી નહોતો - જેની સ્પષ્ટતા કરતા ડૉ. રશીદ મીર તેમના પુસ્તક ‘ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય’માં જણાવે છે કે ‘નસીમ’કૃત ‘ધૂપદાન’ ગઝલ સંગ્રહમાં શ્રી મુનાદી પોતાના ગઝલ વિષયક લેખમાં પૃષ્ઠ ૮૪ ઉપર નોંધે છે: “શયખ મુહંમદ કાશિફના ગુજરાતી ગઝલસંગ્રહની ૧૮૪૦ કે

૧૮૪૫માં મુંબઈમાં છપાયેલી પ્રત મેં લંડનમાં ૧૯૩૦માં જોઈ અને તરત જ તેની જાણ મારા મર્હૂમ અઝીઝ નિઝામુદ્દીન કુરયશીને અહમદાબાદમાં પત્ર દ્વારા કરી હતી.”

એ ગુજરાતી ગઝલના કરેલા આરંભનું શું? - તે પ્રશ્ન રહે છે. જો કે શયખ મુહંમદ કાશિફનો ગઝલ-સંગ્રહ કે તેની ગઝલો અપ્રાપ્ય છે, વળી ગુજરાતી ગઝલની સફર અને સ્વરૂપને જોતાં બાલાશંકર કંથારિયા જ ગુજરાતી ગઝલના પ્રથમ ગઝલકાર હોય એ વધારે તર્કસંગત છે.

● ‘ગઝલ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર:

‘ગઝલ’ શબ્દનો સાચો ઉચ્ચાર સમજવો જરૂરી છે. ઘણાં લોકો (ગઝલકારો સુધ્ધાં) ‘ગઝલ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર ‘ગજલ’ કરે છે, કેટલાંક ‘ગજલ’, ‘ઘઝલ’ કે ‘ઘજલ’ કરે છે. આ તમામ ઉચ્ચારો ખોટા છે. ત્રણ અક્ષરના નામમાં બે નો ઉચ્ચાર (‘ગ’ અને ‘જ’) ખોટો કરે છે. તેનું એક કારણ એ છે કે ઘણાંને ‘ગ’ને ‘જ’ની નીચે લાગેલી બિંદી(નુક્તા)ને કારણે થતા શબ્દના ઉચ્ચાર-ભેદ વિશેની જાણકારી નથી. ગુજરાતીના ‘ગ’નો ઉચ્ચાર કંઠ્ય છે. ઉર્દૂમાં ‘ગઝલ’ શબ્દમાંના ‘ગ’ નો ઉચ્ચાર અતિકંઠ્ય છે. અને ‘જ’નો ઉચ્ચાર મૃદુ (soft) છે.

‘ગઝલ’ શબ્દના ‘ગ’ અને ‘ઝ’નો ઉચ્ચાર ‘ગઝલ’ શબ્દમાંના ‘ગ’ અને ‘જ’ જેવો થાય છે

અન્ય ઉદાહરણોમાં

ગા = ગામ, ગાલિબ, ગઝની, ગુલામ

‘જ’ = જરા, જરા, જહેમત, જમાના

(ગ નો ઉચ્ચાર = ‘બેગમ’ના ‘ગ’ના ઉચ્ચાર જેવો નથી, અને ‘ઝ’નો ઉચ્ચાર ‘ઝલ્લા’ના ‘ઝ’ જેવો નથી. હિન્દી લિપિમાં ઉપર

ઈરાન અને અરબસ્તાનના રણપ્રદેશમાં એક પ્રકારનું હરણ જોવા મળે છે જેને અરબીમાં ‘ગઝાલ’ કહે છે; તેનું અંગ્રેજી નામ SAND GAZELLE છે.

આ હરણ (ગઝાલ)ના કડુણ-રુદનના દર્દને ધ્યાનમાં રાખી, આ અરબી-કાવ્ય પ્રકારનું નામ ‘ગઝલ’ પડ્યું હોવાનો કેટલાંક વિદ્વાનોનો મત છે.

વાચકોની જાણકારી માટે SAND GAZELLE (Gazella Subgutturosa Marica) નું ચિત્ર અહીં મૂક્યું છે.

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

એક આડવાત: હિન્દીમાં લખાતા ‘ગઝલ’ શબ્દની જેમ ગુજરાતી ભાષામાં અક્ષરની નીચે બિંદી લગાવવાની પરંપરા નથી. પરંતુ એકબીજામાં ઓગળતી જતી અને વૈશ્વિક ફલક પર વિસ્તરતી જતી પરિવર્તનશીલ આજની ગુજરાતી ભાષામાં અન્ય ભાષાના વપરાતા શબ્દમાંના ચોક્કસ અક્ષરની નીચે બિંદી (અથવા કોઈ ચિહ્ન) લગાવવાથી જે તે અક્ષરના ઉચ્ચારનો નૈસર્ગિક સ્પષ્ટ ધ્વનિ પ્રગટ થતો હોય અને તેને કારણે ભાષાનું લાવણ્ય નિખરતું હોય તો બિંદી (અથવા કોઈ ચિહ્ન) લગાડવી જોઈએ. આમ કરવું એ લાંબાગાળે બંને ભાષાના હિતમાં છે એવું મારું માનવું છે. હિન્દીમાં અક્ષરની નીચે બિંદી લગાડવામાં આવે છે જેનાથી ‘જંગ’ અને ‘ઝંગ’ અથવા ‘જમાના’ અને ‘જમાના’માંના ‘જ’ અને ‘ઝ’ વચ્ચેનો ઉચ્ચારભેદ લખીને સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. જો કે મરાઠી ભાષામાં વપરાતા ચંદ્રના ‘ચ’ અને ચાંદળોનો soft ‘ચ’ અથવા જીવનના ‘જ’ અને ‘ઝરા’ ના soft ‘જ’નો ઉચ્ચાર ભેદ લખીને સમજાવી શકતો નથી. પરંતુ જો એ અક્ષરની નીચે બિંદી લગાડવામાં આવે તો સાચો ઉચ્ચાર કેવી રીતે લખી શકાય તેનો હલ નીકળી શકે. આમ કરવું હું એટલા માટે જરૂરી સમજું છું કે કોઈ પણ ભાષાના શબ્દના ઉચ્ચારનો એક પોતીકો ‘નાદ-વૈભવ’ હોય છે. અન્ય ભાષામાં જો એ વપરાય તો ત્યાં પણ તેનું ગૌરવ જળવાવું જોઈએ. ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાશાસ્ત્રીઓ આના વિશે વિચારે એમ હું ઈચ્છું છું. જો કે સમયાનુસાર બદલાતી ભાષા કોઈ ભાષાશાસ્ત્રીને ગાંઠતી નથી એ ય એટલું જ સાચું.

લખાયેલ ઉર્દૂ શબ્દોમાં ‘ગ’ અને ‘ઝ’નો ઉચ્ચાર ધ્યાનથી સાંભળો. સ્પષ્ટતા માટે કોઈ જાણકાર અથવા હિન્દી ફિલ્મીગીતોની મદદ લઈ શકાય)

આપણી પાસે હાલમાં ગુજરાતીમાં FONTના અન્ય પર્યાય ન હોવાથી ‘ગઝલ’ એમ લખીશું પણ ઉચ્ચારીશું ‘ગઝલ’

ગઝલ અને કવિતામાં કોઈ ભેદ ખરો?

ગઝલ એ કવિતાનો જ એક પ્રકાર છે. જેમ ગીત, ભજન, હાઈકુ, સોનેટ, ખંડકાવ્ય, મુક્તછંદ (અછાંદસ) જેવા અન્ય કાવ્યપ્રકારો છે; તેમ ગઝલ ‘પણ’ કવિતાનો જ એક પ્રકાર છે. અહીં ‘પણ’ - શબ્દ લખવાનું વિશેષ પ્રયોજન છે. દોઢસો વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતી ભાષામાં ગઝલનું આગમન થયું. તેના આગમનના ૮૦-૯૦ વર્ષ બાદ ગઝલે સ્વબળે ગુજરાતી કવિતામાં પોતાનું સ્થાન મેળવવાનો દાવો રજૂ કર્યો. પરંતુ જે તે સમયના ‘વજનદાર’ કવિઓએ વિદેશથી આયાત થયેલ ગઝલ નામના આ કાવ્ય-પ્રકાર સાથે ઓરમાયું વર્તન દાખવેલું. તેમણે ગઝલને કવિતા તરીકે જ માન્યતા આપેલી નહીં. માન્યતા ન આપવાનું મુખ્ય કારણ જે આગળ ધરવામાં આવતું તે આ હતું: “કવિતામાં જે રીતે એક જ ભાવ-વિશ્વનું નિર્માણ થાય છે, તે પ્રકારનું સળંગ ભાવ-વિશ્વ ગઝલમાં ઝિલાતું નથી.” ગઝલના દરેક શે’રમાં રસ અને ભાવ બદલાય છે. એક શે’રમાં જીવનની વાત હોય તો બીજામાં મૃત્યુની અને ત્રીજા શે’રમાં પ્રેમિકાના ગાલ પરના તલની વાત પણ હોય. આમ શરૂઆતથી અંત સુધી કોઈ એક ભાવ અંગે એકસૂત્રતા જળવાતી નથી. આખી ગઝલનો વિષય એક ન પણ હોય. તે દૃષ્ટિએ ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રના માપદંડો મુજબ ગઝલ એ કવિતા બનતી ન હતી.

સમય જતાં સાહિત્ય જગતને સમજાયું કે ગઝલ એ વિવિધ

ભાવો પ્રગટ કરતી અનેક કવિતાઓનું બનેલું એક કાવ્ય-ગુચ્છ છે; માટે તે ‘પણ’ કવિતાનો જ એક પ્રકાર છે. અનેક સંઘર્ષો, મુશ્કેલ વળાંકો અને પડાવો પછી છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોમાં ગુજરાતી ગઝલે સ્વ-બળે સાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું અને જમાવ્યું છે.

‘ગઝલ કહેવી’ એટલે શું?

ગઝલમાં ‘વાતચીત’ મુખ્ય હોવાથી ‘ગઝલ કહેવી’ એવો શબ્દ-પ્રયોગ થાય છે, ‘ગઝલ લખવી’ અથવા ‘ગઝલ રચવી’ એમ કહેવામાં આવતું નથી. ગઝલનો પ્રધાન-સૂર વાતચીત (સંવાદ) છે એટલે જ શે’ર સાંભળીને ઘણી વાર શ્રોતા શાયરને સંબોધીને પ્રતિભાવરૂપે દાદ આપતાં બોલે છે “વાહ! क्या कहने हैं!” ગઝલના કોઈ ચોક્કસ શે’રને યાદ કરતી વખતે મુશાયરામાં સંચાલકને “किसी शायरने क्या खूब कहा है!” - એમ કહેતાં ઘણી વાર આપણે સાંભળીએ છીએ.

‘ગઝલ કહેવી’ માટે ‘ગઝલ ગોઈ’ (झारसी) શબ્દ વપરાય છે. ‘ગઝલ કહેનાર’ શાયરને ‘ગઝલ-ગો’ કહેવાય છે. ગઝલ-ગાયક માટે ‘ગઝલસરા’ શબ્દ છે.

ગઝલ કોણ કહી શકે?

જે વાતચીતની કળા જાણે છે તે તમામ ગઝલ કહી શકે. મજાની વાત તો એ છે કે વાતચીત કરવા માટે ઓછા કે વધારે ભણેલા હોવું આવશ્યક નથી માટે જ ઉર્દૂ અને ગુજરાતી ગઝલના ઇતિહાસમાં ઓછું ભણેલા હોય પણ ઉત્તમ હોય એવા અનેક ગઝલકારો મળી આવે છે.

ગઝલનું સ્વરૂપ

“ગઝલમાં શું હોય? ગઝલનું સ્વરૂપ કેવું હોય? ગઝલના અંગો ક્યાં?” ગઝલવિશ્વમાં પદાર્પણ કરવા ઈચ્છતા શાયર હોય કે ગઝલનું સાચા અર્થમાં રસપાન કરવા ઈચ્છતા ભાવક હોય સૌને આ પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ તમામ પ્રશ્નોના જવાબ આપણને સમજાતી ગુજરાતી ભાષામાં મેળવીશું. ગઝલના બાહ્ય અને આંતર બંને સ્વરૂપોની ચર્ચા કરીશું.

● ગઝલનું બાહ્ય સ્વરૂપ (GHAZAL-AT-A-GLANCE):

- ગઝલમાં સંપૂર્ણ વાત બે જ પંક્તિઓમાં રજૂ થાય છે.
- બે પંક્તિઓથી રજૂ થયેલી એક વાતને શે'ર કહે છે; અર્થાત્ બે પંક્તિઓના સમૂહ (couplet) ને એક શે'ર કહે છે.
- આવા અનેક શે'રથી એક ગઝલ બને છે.
- સામાન્ય રીતે ગઝલની શરૂઆતની અર્થાત્ પહેલી બે પંક્તિઓને ‘મત્લા’ (મતલઅ) કહે છે.
- ગઝલની છેલ્લી બે પંક્તિઓને ‘મક્તા’ (મક્તઅ) કહે છે.
- ‘મક્તા’માં શાયરનું નામ અથવા ‘તખલ્લુસ’ આવતું હોય છે.
- ‘તખલ્લુસ’ એટલે શાયરનું ‘ઉપનામ’ (શાયર જે નામથી ગઝલ કહેતો હોય તે ‘ઉપનામ’)
- ‘મક્તા’ની પૂર્વેનો શે'ર ‘આખરી શેર’ (છેલ્લો શે'ર) કહેવાય છે.
- શાયરનું તખલ્લુસ ન આવતું હોય તેવી ગઝલની છેલ્લી બે પંક્તિઓ “આખરી શે'ર” (છેલ્લો શે'ર) બની જાય છે. તેને ‘મક્તા’ કહેતા નથી.
- કોઈ ચોક્કસ શબ્દ કે શબ્દ-સમૂહ દરેક શે'રને અંતે (એટલે કે બીજી પંક્તિને અંતે) પુનરાવર્તન પામે છે તેને ‘રદીફ’ કહે છે.

- ‘રદીફ’ની પૂર્વે આવતો ચોક્કસ અંત્યાનુપ્રાસવાળો શબ્દ કે શબ્દ-સમૂહને ‘કાફિયા’ કહે છે.
- ‘મત્લા’ની બંને પંક્તિઓમાં કાફિયા અને રદીફ હોવા જોઈએ.
- અન્ય શે’રની બીજી પંક્તિમાં કાફિયા અને રદીફ હોય છે.
- ગઝલનો શે’ર એક ચોક્કસ માપ (મીટર)માં લખાતો હોય છે. તે માપને ‘છંદ’ કહે છે.

ઉપર જણાવેલ ગઝલનું બાહ્ય સ્વરૂપ સમજવા ગુજરાતી ગઝલના દિગ્ગજ કવિ બરકત વિરાણી ‘બેફામ’ની એક ગઝલ ઉદાહરણ માટે લઈએ.

ઓ હૃદય તેં પણ ભલા કેવો ફસાવ્યો છે મને
જે નથી મારા બન્યા તેનો બનાવ્યો છે મને

કાફિયા

મત્લા

રદીફ

એ બધાંનાં નામ દઈ મારે નથી થાવું ખરાબ,
સારાં સારાં માનવીઓએ સતાવ્યો છે મને

આમ તો હાલત અમારા બેયની સરખી જ છે,
મેં ગુમાવ્યાં એમ એણે પણ ગુમાવ્યો છે મને

છેલ્લો શે’ર

તખલ્લુસ

આ બધાં ‘બેફામ’ જે આજે રડે છે મોત પર
એ બધાંએ જિંદગી આખી રડાવ્યો છે મને

મક્તા

ઉપરની ગઝલમાં:

- ‘છે મને’ પ્રત્યેક શે’રને અંતે પુનરાવર્તન પામે છે માટે - ‘છે મને’ એ રદીફ છે.
- ‘ફસાવ્યો’, ‘બનાવ્યો’, ‘સતાવ્યો’, ‘ગુમાવ્યો’ અને ‘રડાવ્યો’ – આ બધામાં અંત્યાનુપ્રાસ (‘આવ્યો’) મેળ ખાય છે અને આ શબ્દો રદીફની પહેલા આવે છે માટે તે બધા જ શબ્દો ગઝલના કાફિયા છે.
- મત્લાની પહેલી અને બીજી એમ બંને પંક્તિમાં ‘ફસાવ્યો’ અને ‘બનાવ્યો’ નામે કાફિયા આવ્યા છે.
- મત્લાની પહેલી અને બીજી એમ બંને પંક્તિમાં ‘છે મને’ રદીફ આવ્યો છે.
- મક્તામાં આવતું તખલ્લુસ ‘બેફામ’ છે.

ગઝલનું બાહ્ય સ્વરૂપ સમજવા વધુ એક ઉદાહરણ જોઈએ.

એહમદ ‘ફરાઝ’ની ઉર્દૂ ગઝલના થોડાંક શે’ર...

इससे पहले कि **बेवफ़ा** हो जाएँ
क्यों न ऐ दोस्त! हम **जुदा** हो जाएँ

} ————— મત્લા

तू भी हीरे से बन गया पत्थर
हम भी कल क्या से **क्या** हो जाएँ

————— રદીફ

हम अगर मंज़िलें न बन पाएँ
मंज़िलों तक का **रास्ता** हो जाएँ

————— કાફિયા

देर से सोचमें हैं परवाने
राख हो जाएँ या **हवा** हो जाएँ

} ————— છેલ્લો શેર

बंदगी हमने छोड़ दी है ‘फ़राज़’
क्या करें लोग जब ख़ुदा हो जाएँ

त/अल्लुस

भक्ता

ઉપરની ગઝલમાં:

- ‘हो जाएँ’ प्रत्येक शेरने अंते पुनरावर्तन पाभे छे माटे - ‘हो जाएँ’ अे आ गळलनो रदीङ्ग छे.
- ‘बेवफ़ा’, ‘जुदा’, ‘क्या’, ‘रास्ता’, ‘हवा’ अने ‘ख़ुदा’ – आ बधामां अंत्यानुप्रास (आ) भेण जाय छे अने आ शब्दो रदीङ्गनी पडेला आवे छे माटे ते बधा ज शब्दो गळलना कइया छे.
- भत्वानी पडेली अने बीज्ज बंने पंक्तिमां ‘बेवफ़ा’ अने ‘जुदा’ कइया आव्या छे.
- भत्वानी पडेली अने बीज्ज बंने पंक्तिमां ‘हो जाएँ’ रदीङ्ग आव्यो छे.
- भक्तामां त/अल्लुस ‘फ़राज़’ छे.